

Sûdî'nin Gülistân ve Bostân Şerhlerinde Türkçe Deyimler*

Fatih Yerdemir**

Öz

16. yüzyılda yaşamış Bosnalı Sûdî Efendi'nin, Fars edebiyatının önemli şairlerinden Sadî'nin *Gülistân* ve *Bostân* adlı eserlerini şerh ederken, Türkçe söz varlıklarından deyimleri çok sık kullanmıştır. Türkçenin ilk yazılı eserlerinde de yer alan bazı deyimlerin, Sûdî'nin bu iki eserinde de yer aldığı görülmüştür. Sûdî'nin bu *Gülistân* ve *Bostân* şerhlerinde tespit edilen Türkçe söz varlıklarından deyimlerin bazılarının anlamları şarih tarafından verilmiştir. Çalışmamızda, bu iki şerhte Sûdî Efendi'nin anlamlarını açıkladığı deyimler tespit edilmeye ve söz konusu deyimlerin yapısal ve anlamsal özellikleri incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Sûdî, Şerh-i Gülistân, Şerh-i Bostân, şerh, Türkçe deyimler.

* Geliş Tarihi: 19 Haziran 2017 – Kabul Tarihi: 31 Ekim 2017

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Yerdemir, Fatih (2019). "Sûdî'nin Gülistân ve Bostân Şerhlerinde Türkçe Deyimler". *bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 90: 191-214.

** Öğr. Gör. Dr., Gazi Üniversitesi, Rektörlük, TÖMER-Ankara/Türkiye

ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0002-3147-5012>

fatihyerdemir@hotmail.com

Giriş

Deyimler, “kendi asıl anlamlarından uzaklaşarak yeni kavramlar meydana getiren kalıplaşmış ifadelerdir. İki veya daha çok sözcüğün bir araya gelmesi ile kurulan bu tâbirler, bu dil ifadeleri, duygu ve düşüncelerimizi, dikkati çekecek biçimde anlatan isim, sıfat, zarf, basit ve birleşik fiil görünüşlü gramer unsurlarıdır” (Elçin 1992: 354). “Deyimler anlatım gücünü artırmak ve zenginleştirmek için az çok mantık dışına kayan, bazı sözcükleri değişmediği hâlde, bazıları değişip çekimlere giren kalıplardan oluşur. Buna göre, deyim in bildirdiği anlatımda, az çok mantık dışı hayaller, düşünceler aramak, özellikle verilen kalıbın sözcüklerden birisinin veya ikisinin eylem çekimi veya ad durumlarından birine girip girmediğini göz önünde bulundurmamak gerekir” (Hatiboğlu 1972: 194).

Deyimler, genellikle bir durumu, karşılaşılan olayların özelliklerini, insan karakter ve davranışlarını, insanların çeşitli fiziksel ve ruhsal niteliklerini betimlemek üzere, en kısa ve etkileyici bir şekilde ifade etmeye yararlar (Aksan 2014: 95). Kendine has bir anlatımı olan deyimler sahip oldukları anlam derinlikleriyle, edebî eserlere canlılık ve söyleyiş güzelliği katarlar.

Deyimler konuşma dilinde manzum ve mensur yazılarda sıkça rastladığımız, çoğunlukla, birkaç kelime veya bir kısa cümle ile teşbih, istiâre, mecâz, kinâye sanatları kullanılarak meramı anlatan, hadiseyi tasvir eden sözlerdir. “Şairlerin hemen hemen hepsi, şiirlerinde kültürümüzün bir parçası sayılan deyimleri sıkça kullanmışlardır” (Beyzadeoğlu, Gürgendereli & Günay 2004: 11). Divan şairleri, eserlerinde atasözleri ve deyimlere yer vermekle hem söylemek istediklerini az ve öz bir şekilde dile getirmişler hem de okuyan kişileri inandırmaya ve uyarmaya çalışmışlardır. Bu durum aynı zamanda şiirde renkli ve canlı bir anlatım sağlamıştır (Bayram 2011: 11). Eski şiirde başarı, yavanlıktan uzaklaşabilmeye bağlıydı. Divan şairleri şiirdeki yavanlığı çoğunlukla tumturaklı kelimelerden uzaklaşmayı hal-kın günlük yaşamında var olan ifadelerini şiirlerinde yer vererek yenmeye çalışmışlardır. “Bazı divan şairleri de yeri geldikçe, ham maddesini halk ağzında alan deyimler kullanarak nazmın yapmacıklı, soğuk yüzüne bir gülümseme, içtenlik tadı getirmeyi başarmışlardır. Bazı divan şairleri de Türkçede karşılığı bulunmayan kimi deyimlerin Arapça veya Farsçadaki asıllarını alarak ya da yalın Türkçe bir deyim i karma ve sanatlı bir dille kullanmışlardır” (Eyüpoğlu 1975: IX).

Türkçede, deyimleri tanımlamak için darbimesel, tâbir¹, ıstılah sözcükleri kullanılmıştır. Darbimesel daha çok atasözlerini karşılayan bir terimdir (Sinan 2008: 92). Sûdî Efendi, şerh ettiği eserlerde anlamını açıkladığı ibareler için “ışılak”, “ba’zılar didiler ki” ve “Türkîce derler” ifadelerini kullanır. Eğer açıkladığı ibarede, aynı anda gerçek ve mecaz anlamı kastedecek bir kullanım var ise o zaman da açıklamanın sonunda “kinâyedür” ifadesini kullanır.

Deyimlerin biçim ve anlam olmak üzere iki yönü bulunmaktadır. Biçim yönünden deyimler, en az iki en çok yedi sekiz sözcük ile kurulur. Tek başına bir sözcük deyim olmaz (Hatiboğlu 1972: 195). Türkçedeki deyimlerin büyük bir çoğunluğu ister içerdikleri sözcüklerle yeni bir anlamı yansıtmak üzere bir araya gelsinler isterse deyimleştirmeye uğramadan bir kalıplaşma niteliği gösterebilirler çoğunlukla bir eylemle sonuçlanırlar (Aksan 2014: 104). Vecihe Hatiboğlu’na göre bir eylemle biten deyimler yargılı; eylem ile bitmeyen deyimler ise yargısız deyimlerdir (1972: 197).

Tekin’in belirttiği gibi, Türk dilinin en eski yazılı belgeleri olan Köktürk yazıtları yalnızca siyasî ve askerî olayların oluş sırasıyla hikâye edildiği kuru bir savaş tarihi değildir. Tam tersine, bu yazıtların bazı bölümleri son derece etkili bir anlatım gücüne ve güzelliğine sahiptir. Bu bakımdan Köktürk yazıtlarının Türkçenin en eski ve en güzel hitabet örnekleri olduğu söylenebilir. Yazıtlarda kullanılan bu etkili anlatım ve deyişi sağlayan öğelerden biri de deyimlerdir. Köktürk yazıtlarının dili deyimler açısından da çok zengindir” (Tekin 1998:15-19). İslamiyet’e geçiş döneminin ilk eserlerinden olan Kutadgu Bilig’te ve Divânü Lügâti’t-Türk’te de günlük yaşamda var olan birtakım deyimler bulunmaktadır. Kutadgu Bilig’te “açığ sözlî”, “baş kötür-”, “elig tut-”, “elig ur-” ve “köñül al-” (Önler 1999); Divânü Lügâti’t-Türk’te bulunan “elig tut-” (Şahin 2009) deyimleri Sûdî Efendi’nin Gülistân ve Bostân şerhlerinde birtakım fonetik değişikliklerle aynı anlamlarıyla yer almaktadır. 11. yüzyıldan 16. yüzyıla Kaşgar’dan İstanbul’a kadar Türk coğrafyasında deyimler işlek bir şekilde kullanılmıştır.

Memlûk Kıpçak Türkçesinin tespit edilebilen ilk edebî eseri, Seyf-i Sarâyî’i’nin kaleme aldığı Kitâbu Gülistân bi’t-Türkî’dir. Bu eser, Sadî’nin Gülistan adlı eserinin tercümesidir. Seyf-i Sarâyî’nin 1391 yılında tercüme

yazdığı bu esere, Sûdî Efendi de 1595 yılında şerh yazmıştır. İki farklı coğrafyada Türkçenin iki farklı diyalekti ile kaleme alınan bu eserlerde ortak deyimler bulunmaktadır. Seyf-i Sarâyî'nin Gülîstân tercümesinde yer alan “başın murâkabet yakasına çek-”, “ayaktan tüş-”, “gam yi-”, “zahmet çek-”, “könül yık-”, “renc çek-”, “zahmet çek-”, “kiçeni kündüz kündüzni kiçe kıl-”, “közlerini toprak toldur-” (Tokay 2016) vb. gibi deyimler Sûdî'nin Gülîstân ve Bostân şerhlerinde de yer almaktadır.

Sûdî, Gülîstân ve Bostân şerhlerinde deyimleri, anlatımı zenginleştirmek ve şerh edilen kısmın manasını daha doğru anlaşılmasını sağlamak için kullanmıştır. Aktardığı bazı deyimlerin anlamlarının ne olduğunu ifade etmiş, bazı deyimlerin kelimelerinin yapısal birtakım özelliklerini kaleme almıştır. Bundan dolayı bu çalışmada Sûdî'nin, Gülîstân ve Bostân şerhlerinde deyimlerin, hem yapısal hem de anlamsal özellikleri incelenmiştir.

Sûdî'nin Gülîstân ve Bostân Şerhlerindeki Deyimlerin Yapısal

Özellikleri

Sûdî'nin Gülîstân ve Bostân şerhlerinde aktardığı deyimlerden birkaçı hariç bütün deyimler bir fiile sonuçlanmıştır. Tespit edilen bu deyimlerin büyük bir çoğunluğu iki kelimeli olup genellikle yargılı anlatımlardır.

Sûdî, deyimleri Farsça ve Türkçe sözcüklerle de kurar.

“serkeşlik etmek ya'nî baş pekligi etmek” (Sûdî 1288a: 501)

Sûdî, bazı deyimlerin iki farklı kelime ile oluşabileceğini dile getirmiştir. *“gönül tutucu ya 'nî alıcı, ya 'nî i 'zâz ve ikrâmla ...”* (Sûdî 1288a: 379).

Sûdî'nin, bir deyim farklı coğrafi bölgelerde farklı kelimelerle yapıldığını ifade ettiği yerler de olmuştur: *“Ya 'nî memleket ü saltanatuñ ve mezheb ü milletüñ kuvveti ve nuşreti, hâşılı bunlar anuñ vücûdıyla kuvvet ve nuşret bulur ya 'nî bunlaruñ mu 'ini vü nâşırıdur yâhud bunlar anuñ “başına and içüp” “vezîr başı için” derler, Rûm'da “hünkâr başı için” didükleri gibi* (Sûdî 1249: 56).

Sûdî, bazen bir deyim farklı şekillerinin olduğunu da dile getirmiştir. *“Niteki maķâm-ı ta 'accübde 'âdetdür, barmağı dişe almak, barmaķ ısrımaķ ma 'nâsınadır”* (Sûdî 1249: 443).

Yargısız deyimler

Yargısız deyimlerin bir kısmı cümle içinde hazır kalıplardır. Bunlar çekime girmeden cümle içerisinde görev alırlar. Yargısız deyimler daha çok ad tamlaması, sıfat tamlaması şeklinde karşımıza çıkarlar (Hatiboğlu 1972: 197). Sûdî'nin Gülistân şerhinde tespit edilen *meymûn 'ışıklı'* (Sûdî 1249: 342) deyimini iki isimden oluşturulmuş bir birleşik sıfat özelliği göstermektedir². "*Ekşi yüzli*" (Sûdî 1288a: 314)³ ve "*tar elli*" (Sûdî 1288a: 390)⁴ örnekleri ise şerhlerde tespit edilen yargısız yapıda olan deyimlerden bir sıfat, bir isimle kurulmuş sıfat tamlaması özelliği gösteren deyimlerdir.

Edatlarla kullanılan, zarf-fiillerle yapılan ve belirtisiz isim tamlaması şeklinde kurulan tam yargı bildirmeyen deyimler de Sûdî'nin Gülistân ve Bostân şerhlerinde yer almıştır: "*vezîr başı için*", "*ünkâr başı için*" (Sûdî 1249: 56). "*toprak gözine*" (Sûdî 1249: 495).

Yargılı deyimler

Deyimlerin büyük bir çoğunluğu yargılı anlatımlardır. Yargılı deyimler belli bir durumu, olay ya da davranışı cümle biçiminde anlatan, kimi zaman bağımlı ya da bağımsız sıralı cümle oluşturarak birden fazla yargı içeren yapıda olabilir. Sûdî Efendi'nin Gülistân ve Bostân şerhlerinde tespit edilen deyimlerin geneli isim ve fiilden oluşturulmuş yargılı ifadelerdir. "*Kapumda halka urmadı*" ya' nî kaçmadı (Sûdî 1288a: 385) gibi.

Vecihe Hatiboğlu'na göre, deyimlerde kalıplaşma birleşik sözcüklerde olduğu gibi aralarına başka sözcük veya ek alamayacak kadar sıkı değildir. Onlardaki kalıplaşma kelimelerin değişmemesi üzerine olup araya sözcük girebilir, deyimini oluşturan kelimeler, birbiriyle yer değiştirebilir; isim soylu olan kelimeler, ad çekim eklerini, eylem soylu kelimeler ise fiil çekim eklerini alabilirler (1972: 196).

Sûdî'nin Bostân şerhinde geçen "*yüreğinin içini yara yara eylemek*" deyiminin, ilk isim soylu kelimesi ile fiil soylu olan yüklemi çekimlenmiş, aynı zamanda eylem soylu yüklem, deyimini oluşturan diğer kelimelerden ayrılarak araya başka ifadeler getirilmiştir:

"*yüregüm içi yâre yâre*" ve *evimüñ kapısı kakmakdan şikâf şikâf "eyledi"* (Sûdî 1288a: 385).

Deyimler kalıplaşmış ifadeler olduğu halde deyimleri oluşturan kelimelerin, yeri geldiğinde yerleri değiştirilebilir. Sûdî Efendi'nin şerhlerinde buna benzer bir kullanım “*kösteği üzme*” deyiminde vardır. “*üzdi kösteği, kaçmak makâmında*” (Sûdî 1249: 424).

Sûdî, aynı manaya gelen bir deyim hem yargılı hem de yargılı olmayan bir ifade ile kurulabileceğini belirtmiştir. “*gözine toprak taldurmak murâd aña 'adâvet ve buğz göziyle bakmağdur, hâşılı toprak gözine*” (Sûdî 1249: 495).

Sûdî'nin Gülistân ve Bostân şerhlerinde Arapça ve Farsçayla ortak deyimler

Uzun süre birlikte yaşayan toplumlarda, sosyal, siyasal ve kültürel ilişkiler sonucu bir dilin deyimleri; beraber yaşadıkları diğer toplumun deyimlerine bazen anlam, bazen kelime kelime çevrilmiş olabilir (Aksan 2014: 110). Sûdî, Gülistân ve Bostân şerhlerinde açıkladığı ibarelerin Arap, Fars ve Türk dillerinde ortak olarak kullanıldığından söz etmez. O, bir ibareyi açıklarken yeri geldiğinde karşılaştırmalı olarak Arap, Acem, Türk “... *dir*” ifadelerini kullanır. Bu karşılaştırmalı açıklamaların çoğu sözcük düzeyindedir.

Sûdî'nin Gülistân ve Bostân şerhlerinde, en az iki sözcükten oluşan kalıplaşmış ifadelerin, üç dilde karşılaştırılmasını gösteren bir ifade tespit edilememiştir. Sûdî Efendi, Türkçe ve Farsça iki kelimedenden kurulmuş bir ibareyi şu şekilde ifade etmiştir: *Gâh olur ki mecâl ma'nâsında Türk “ödi yok^{*}” dir, 'Acem “zehre nedâred” dir* (Sûdî 1249: 151).

Farsça Türkçe ortak deyimler:

Sûdî'nin aktardığı kalıplaşmış ifadelerden “*nefes bağlamak^{*}*” deyimi, Sâdi'nin Gülistân adlı eserinde

“*دم فرو بستن*” (dem fürû-besten) (Sûdî 1249: 45) şeklindedir.

Bostân'da geçen “*میان بسته*” (miyân-beste) (Sûdî 1288a: 438). ve “*کمر بسته*” (kemer-beste) (Sûdî 1288a 139). kalıplaşmış ifadeleri, Sûdî'nin Bostân şerhinde “*bel bağlamak^{*}*” deyimi ile karşılanmıştır.

Sûdî'nin şerhlerinde geçen diğer Farsça-Türkçe ortak deyimleri şöyle sıralamak mümkündür:

“گوش مال” *gûş-mâl* “*kulağ ovmağ*” murâd te'dib ve tenbîhdür (Sûdî 1288a: 165).

“سیاه اندرون” *siyâh-enderûn* “*qara göñüllî*” ma'nâsına bî-rahm demekdür. (Sûdî 1288a: 426).

“سر در عالم نهاد” *ser der-âlem nihâd* dirler “*başın alup gitti*” ve “سر در عالم بنهد” *ser der-âlem binihed* dirler “*başın alup gider*” diyecek yerde hâsılı terk-i diyâr etmekden kinâyetdür (Sûdî 1249: 120).

“پولاد بازو” *pûlâd-bâzû* vaf-ı terkîbidür, “*çelik bâzûlî*” demekdür, kemâl-i kuvvetden kinâyetdür (Sûdî 1249: 150).

“روشن رای” *rûşen-re'y* vâsf-ı terkîbidür “*açuk fikirli*”, “*gür tedbirli*” demekdür (Sûdî 1249: 418).

“سرگشته” *ser-geşte* vâsf-ı terkîbî aksâmındandır, bi-hasebi'l-lügat “*başı dönmiş*”⁶ demekdür ammâ isti 'mâlde mütehayyir ve bî-çarâr ma'nâsınadır (Sûdî 1249: 12). Aynı deyim Bostân şerhinde, “*ser-geşte*” bi-hasebi'l-lügat “*başı dönmiş*” ve “*çigrinmiş*” demekdür ammâ isti 'mâlde mütehayyir ma'nâsınadır, mütehayyirler demekdür (Sûdî 1288a: 38) şeklinde geçmektedir.

“سرکش” *ser-keş* vâsf-ı terkîbidür, bi-hasebi'l-lügat “*baş çekici*” demekdür, ammâ mu'annid ma'nâsında müsta'meldür, mu'annidlik demekdür (Sûdî 1249: 463).

“کوتاه دست” *kûtâh-dest* vâsf-ı terkîbidür “*kışa elli*” ma'nâsına murâd 'âciz ve zebûndur” (Sûdî 1288: 158).

Arapça Türkçe ortak deyim:

Sûdî'nin Gülistân ve Bostân şerhlerinde bir Arapça Türkçe ortak deyim tespit edilmiştir.

“*yüzünü purtarmağ*” yanî “*عبوس الوجه*” “*abûsü'l-vech*” olmağ, hâsılı *ğazaba gelmek*” (Sûdî 1249: 128).

Sûdî'nin Gülistân ve Bostân Şerhlerindeki Deyimlerin Anlamsal Özellikleri

Gülistân ve Bostân şerhlerinde Sûdî, deyimleri iki aşamalı aktarmaktadır. Önce ana metni Farsça olan eserlerin gramer ve anlam olarak şerh ettikten sonra, şerh ettiği bölümün anlamına bağlı olarak Türkçe deyimler aktarır. Sonra aktardığı deyimlerin birçoğunun anlamını açıklar. Bazen anlamını açıkladığı deyimlerin anlam katmanlarını “*ya'nî*” ve “*hâşılı*” ifadeleri ile verir:

“vaşfı vü medhî dâmenine de “fehm ve idrâk eli irişmez” hâşılı kuvvet-i fehm u derk ile kemâl-i mertebe vaşf olunmaz ya'nî aña lâyıķ vaşf ile kimse anı vaşf idemez” (Sûdî 1288a: 28).

“gönlünde yükler eylemek” ya'nî gamdan guşşadan elem vü mihnet çeker şol kimse ki şınanmamış işler eyler hâşılı tecrübesüz iş eyleyen haşret ve nedâmet çeker (Sûdî 1288a: 135).

Vecihe Hatiboğlu'na göre deyimlerin anlam yönünden görülen en önemli özelliği; anlamda bir aşırıya gidiş ve mantık dışına kaçma çabasının olmasıdır. Bunun nedeni deyimlerde olağanüstü manzaralar, hayaller, resimler çizilmeğe çalışılır. Amaç fazlasıyla dikkati çekip, anlatıma güç vermek, kolay anlatımı sağlamaktır (1972: 202). Doğan Aksan'a göre tam deyim niteliği taşıyan ögeler, deyimleştirme denen yolla, sözcüklerin asıl anlamları dışında bir araya gelmesiyle kurulur. Bazen deyimleştirme somutlaştırma adı verilen bir aktarmayla, bir anlam olayıyla yapılabilir. Bunda amaç somutlaştırılan durumun okuyanın zihninde güçlü bir anlam etkisi oluşturmalarıdır. (2014: 96). Sûdî'nin Gülistân ve Bostân şerhlerinde tespit edilen deyimlerde de bu durumlar bulunmaktadır. “*ķan ağlamak*” (Sûdî 1288b: 217) deyimindeki kelimeler kendi anlamlarında kullanılmamıştır. Deyimi oluşturan iki kelime yeni bir anlam oluşmuştur. Oluşan bu kalıp ifade insan duygularını açıklayan çok acı çekmek manasında kullanılmıştır.

Bazı deyimlerin kuruluşu benzetmeye dayanır (Aksan 2014: 101). Sûdî'nin aktardığı “*meymûn 'ışķlı*” (Sûdî 1249: 342) deyimini doğadan insana aktarma ile yapılmış bir deyimdir.

Sûdî, farklı dillerde aynı anlama gelen kelimelerden kurulmuş, yargıları ve anlamları bir olan deyimler de aktarmaktadır. Farsça “*dest*” ile Türkçe

“el” kelimelerini aynı metin içerisinde farklı yerlerde birbirlerinin yerine kullanarak kalıplaşmış ifade oluşturmuştur.

“**dest urmak**” (Sûdî 1288a: 521) “**el urmak**” (Sûdî 1288a: 522)

Sûdî Efendi deyimleri anlamı daha iyi ifade etmek ve anlatımı zenginleştirmek için kullanmaktadır. Sûdî, Gülistân ve Bostân’a yazdığı şerhlerde Türkçe deyimleri metinleri şerh ederken kullanmış ve bu deyimlerden birçoğunun anlamını da açıklamıştır. Hatta bazı deyimlerin anlamını başka bir deyimle ifade ettiği yerler de olmuştur:

“**at şalup bırakmak**” olmaz zîrâ olur ki kişi “**kalınanın bırakup kaçmak**” gerek maşşûdu’l-hâd ve zındıkadan ihtirâzdur (Sûdî 1288a: 32).

“**Yeyni ayaklı**” ya’nî “**yeler onmaz**” ma’nâsına (Sûdî 1249: 391).

Sûdî, yeri geldiğinde, bir durum karşısında aynı anlama gelen deyimleri art arda söylemektedir.

“**kılıca el iletmek**” ya’nî “**el şunmak**” hayf ve peşimânlık “**eli arkasını dişine ildür**” hâşılı ol hâleti eylemek hayflanup ve peşimân olup “**el arkasını dişine ildür**” (Sûdî 1249: 383).

“**eli arkasını çiyneye**” ‘adâvet ü hasedinden, hâşılı sen cânânla şafâda ol ve ko ‘adû hased âteşine “**yanup kül olsun**” (Sûdî 1249: 383).

“**baş kodı**” alkış iderek “**elini gögsine kodı**” ta’zîmen niteki ‘âdetdür (Sûdî 1288a: 130).

Sûdî, bazen kalıplaşmış ifadelerin deyimleşme sürecinin gerekçesini ve hikâyesini anlatır.

[...] kendi nâmum üzere “**kalem çekdüm**” yanî defter-i vücûddan nâmımı ihrâc eyledüm. Âdetdür ki defterden bir nesneyi mahv eylemek murâd eyleseler ana “**kalemle çalarlar**” kendi “**murâdına kalem kodum**” tâ ki ol dahı olmya hasılı murâdum sensin, senden gayrı murâdum yokdur dimekdür (Sûdî 1288a: 521).

Hışar şınamağdan murâd oldur ki hışâra yürüyüş eyledükleri vakit sancağı ileri çekerler hışâra dikmek kaçdıyla, pes hışâr içinde olan halk, tüfek ve ok ve taş ve gayrısını sancağa atarlar düşürmek için, şöyle olur ki bîçâre sancağ delik deşik olur, imdi “hışar şınamışsın” dimekten garaż bu ma’nâdur (Sûdî 1249: 184).

Sûdî Efendi, biri Türkçe diğeri de Farsça kelime ile kurulan ve aynı manaya gelen **“kalkın atmak”** ve **“siper atmak”** deyimlerininin oluşturulma hikâyesini Gülîstân ve Bostân şerhlerinde ayrı ayrı anlatmaktadır.

“kalkın atmak” ‘aczden kinâyetdür; zîrâ ‘Arap, ‘adûsından kaçsa cemî‘-i esbâbını birer birer yabana atar cân kırtarmağıçün ve evvel siperini atar; pes aralarında bu ‘ibâret maşkâm-ı ‘acze müsta ‘meldür (Sûdî 1249: 330).

“siper atmak” kaçmağdur zirâ ‘Arab‘uñ de‘abe ‘âdetindendür ki adüvvüsinden kaçsa üstünden uzar ve âlet-i harbi vesâ‘îr işkâl u ahmâli birer birer atup atnuñ yükünü tahfif ider; haşmdan halâş olmak için (Sûdî 1288a: 32).

Başka şarihler deyimlerin anlamlarını farklı aktarmışsalar; Sûdî, onların verdikleri anlamı yeri geldiğinde eleştirmekten çekinmez. Sûdî, Gülîstân şerhinde Şem‘î'nin ve Sürûrî'nin **“el karşılamak”** deyimine verdiği anlamı **“el karşılamak”** h'ânende vü gûyende sâz yanınca el uşulini tutarlar, el silmek diyenler gâlağ eylemişler (Redd-i Şem‘î ve Sürûrî) (Sûdî 1249: 223) şeklinde eleştirmiştir.

Sûdî'nin Gülîstân ve Bostân şerhlerinde siyasi yaşam ile ilgili deyimlerde yer almaktadır:

“oğ tutmak” murâd amân oğıdur, padişâh katlınden amân virse aña kendi terkisinden bir oğ verirmiş amân virdigine nişân olsun diyü, pes bu sebep ile aña kimse incitmez imiş (Sûdî 1288a: 147).

“toz götürmek” anlaruñ ahkâmını ibtâl eylemek (Sûdî 1288a: 43).

Sûdî'nin aktardığı deyimlerden bazılarının, anlam ve biçim olarak günümüze aynı şekilde gelmiş olanları vardır:

“başı dönmüş” mütehayyir ve bî-ğarâr ma ‘nâsınadur (Sûdî, 1249: 12),

“ayağ basmamak” gitmemek (Sûdî 1288a: 110),

“âteş düşmek” zûlm ve te‘addiden nâşî olan âh-ı derûndandur (Sûdî 1288a: 231),

“kan ağlamak” ziyâde iztırâbdan kinâyetdür (Sûdî 1288b: 217),

“nefes almak” ‘ayş u nûş eylemek (Sûdî 1288a: 184),

cimâ eyledi hasılı şeytânla **“düşü azdı”**. (Sûdî 1288a: 579),

‘ışkını terk eyle **“gönlüñden çıkar.”** (Sûdî 1288a: 545),

“kulağ tutmak” / **“kulağ dutmak”** diñlemek (Sûdî 1288a: 145); *Türki’de diñle diyecek yerde kulağ dut dirler* (Sûdî 1249: 394),

“solğünü almak” diñlenmek ve ârâm maķâmında (Sûdî 1249: 43),

şûh bunuñ gibi yerlerde **“ısıcağ kanlı”** dimekdür maţbû’ ma’nâsına (Sûdî 1249: 365),

“ekşi yüzli”¹⁰ ta’n ve teşnî’ ve tevbî ve serzeniş (Sûdî 1288a: 314),

“göñül alıcı” ya’nî i’zâz vü ikrâmla (Sûdî 1288a: 379),

“başın alup gider” hâşılı terk-i diyâr etmekden kinâyetdür (Sûdî 1249: 120),

Sûdî’nin aktardığı bazı deyimler günümüzde var olmasına karşın anlamları onun aktardığı anlamlardan farklıdır:

“gözine toprak toldurmak”¹¹ murâd aña ‘adâvet ve buğz göziyle bakmağdur (Sûdî 1249: 495),

“el tutmak”¹² 1. afv eylemekdür (Sûdî 1288a: 264). 2. mâlik ve kadir olmağ (Sûdî 1288b: 90),

“nefes çekmek”¹³ murâd tekellüme gelmekdür ya’nî söylemek dimekdür, câ’izdür ki âh eylemekden kinâyet ola bir âh u nedâmet ve hasret çekmek (Sûdî 1288a: 114),

“çañ çalmaq”¹⁴ vedâ eylemek (Sûdî 1249: 104),

“ağır başlı”¹⁵ mütekebbir murâddur (Sûdî 1288a: 416).

Sûdî’nin aktardığı bazı deyimler günümüzde onun aktardığı şekilde değil de biçim ya da anlam yönü ile farklı olarak kullanılmaktadır.

“ayağına düşersin”¹⁶ ya’nî zelîl u hakîr olup aña ibtizâl-ı ‘arz idersin (Sûdî 1288a: 222),

“el ucunu silkti”¹⁷ ma’lûmdur ki bir kimse bir gayrinüñ kavlini veya fi’lini redeylese elinüñ arkasını ol kavli ve fi’li merdûd olan kimseye döndürür ve kendinden anuñ canibine silker ki bu nesne benüm merdûdumdur deyü (Sûdî, 1288a: 158),

“giceyi gün eyledi”¹⁸ uyumamağdan kinâyetdür (Sûdî 1249: 111),

“kan içmek¹⁹” iztirâbdan kinâyettür (Sûdî 1288a: 232),

“kan tutdı²⁰” yüregi hûn oldu, ziyâde tazaccur ve iztirâbdan kinâyettür (Sûdî 1288a: 416),

“bel bağlamak²¹” 1. murâd yaraklanup hâzırlanmaktır (Sûdî 1249: 486). 2. sığınmak ve çermenmek (Sûdî 1288a, s. 438),

“el kıtmak²²” yanî mâlını ihzâ eylemek hasâset ve denâettür (Sûdî 1288a: 173),

“el fıtmak²³” meşhur kazîyyedür ki bir kimseyi tehevür ve hiddetle bir işe mübâşeretden men eylemek murâd eyleseler öñüne el tutarlar ki eyleme diyü (Sûdî 1288a: 146),

“el urmak²⁴” ya ‘nî hayrâta sa ‘y eylemek (Sûdî 1288a: 280),

“kadem kıldırmamak²⁵” ya ‘nî tarîkde sa ‘y u kûşeş eylememek (Sûdî 1288a: 550),

“elleri uzun ve kıtlı olmak²⁶” ya ‘nî ikisi bir olmağla kuvvetlenürler (Sûdî 1288a: 358),

“kulakları tıkalma²⁷” ya ‘nî anlaruñ naşihatini diñlemezler (Sûdî 1288a: 527),

“başın yüceltmek²⁸” murâd tefâhîr ve terfidür (Sûdî 1288a: 460),

“etmek ele getürmek²⁹” murâd kesb ü tahşîldür (Sûdî 1249: 12),

“tuz sepmek³⁰” murâd ziyade iztirâb virmeğdür (Sûdî 1249: 315),

“kulak burmak³¹” ma ‘nâsınadır hâşılı te ‘dîbden kinâyet iderler (Sûdî 1249: 233),

Gâh olur ki mecâl ma ‘nâsında Türk **“ödi yok³²”** dir (Sûdî 1249: 151),

“baş çekici³³” mu ‘annid ma ‘nâsında müsta ‘meldür, mu ‘annidlik dimeğdür (Sûdî 1249: 463),

“yüzünü pırtarmak³⁴” gâzaba gelmek (Sûdî 1249: 128),

“baş kodı³⁵” ta ‘zîmen niteki âdetdür (Sûdî 1288a: 130),

“elini gögsine kodı” tazîmen niteki ‘âdetdür (Sûdî 1288a: 130),

Sûdî Efendi'nin aktardığı bazı deyimler, günümüz deyim sözlüklerinde yer almamaktadır:

“ayağa bırağma” ya ‘nî hîç bir kimseyi taḥkîr u tezlîl eyleme zîrâ vâkı’ olur ki aña ‘arz-ı hâcet idüp ayağına düşersin ya ‘nî zelîl u ḥaḳîr olup aña ibtizâl-ı ‘arz idersin (Sûdî 1288a: 222),

“mey dökmek”³⁶den murâd ifşâ-yı râz eylemekdür (Sûdî 1288a: 511),

“meymûn ‘ışıklı”³⁷maḥbûb, dost ma ‘nâsına, ‘ışık-bâz (Sûdî 1249: 342),

“mürekkebe kalem komağ”saâdetden şekâvete düşmek (Sûdî 1288a 418),

“nefes bağlamağ” terk-i tekellümden kinâyetdür (Sûdî 1249: 45),

“rastıklı eli erüñ yüzine komağ” garañ yüzün kara eylemekdür (Sûdî 1288b: 281),

“el silkmek” hüccet ve burhânla redd eylemek dimekdür (Sûdî 1288a: 262),

“fevt elini ısıрмаğ” ya ‘nî fevt için taḥsîr ve tegâbün **“elini çiynek”** (Sûdî 1288a: 277),

“esbâbını düzmek” hâzırlamağ veyâ cenge hâzırlanmağ ve yaraqlanmağ (Sûdî 1288a: 357),

“gönlünü ele getürmek” ya ‘nî münyesini ḥâşıl eylemek (Sûdî 1288a: 486),

“yol iletmedi” ya ‘nî aña vuşûl bulamadı (Sûdî 1288a: 33),

“başın yukarı urmadı” ya ‘nî tağdan başın çıkarmadı ḥâşılı tulû’ eylemedi (Sûdî 1288a: 385),

“kapumda halka urmadı” ya ‘nî kaçmadı (Sûdî 1288a: 385),

“oğla kılıç önden kaçmağ” ya ‘nî şavulmağ (Sûdî 1288a: 354),

“siper atmağ”tan murâd kaçmağdur (Sûdî 1288a: 32),

“dirlik acılığını iletme” ya ‘nî belâ ve meşakkatini çekme (Sûdî 1288a: 545),

“gönlünü zinde tut” ya ‘nî ‘ibâdet ve tâ‘atuñı aña muvâfık kılma **“kalbini ihyâ idüp”** rûşen eyle (Sûdî 1288a: 84),

“başını aşığa tutmağ” dimekden murâd zevâli tizdür dimekdür (Sûdî 1249. 488),

- “baştan tutmak”** yeniden başlamak (Sûdî 1249: 363),
- “taşa çapınmak”** hiç hürmetsüzlükten aşağıya kımadı ya ‘nî bulduğı ihaneti eyledi (Sûdî 1249: 377),
- “direm divşürem”** ya ‘nî hevâ vü hevesi terk idem dimekdür (Sûdî 1249: 371),
- “başını önüne tutup gögsine bakmak”** niteki utanan kimesne böyle ider (Sûdî 1249: 56),
- “söz merd gelmedi”** ya ‘nî eslemedi ve kabûl eylemedi dimekdür (Sûdî 1249: 330),
- “la‘nete girmek”** maḳbûl ü maḳbû‘ olmaḳdan ba‘îd olmaḳdur. (Sûdî 1288a: 495),
- “maḥabbet boncuğı divşürmek”** murâd kaḫ`-ı ta`alluḫ u ihtilâḫdur (Sûdî 1249: 351),
- “ahd ü peymânını şımak”** ya ‘nî bozmaḳ (Sûdî 1249: 470),
- şuyı **“şoza şoza içmek”** şusuzluğı kandırağandır (Sûdî 1249: 364),
- “yarak üşürmek”** katl için (Sûdî 1249: 343),
- “başın yakaya çekmek”** ehl-i hâl olan şüfîlerüñ ‘âdetidür murâḳabe için (Sûdî 1249:18),
- “düzüp kıçmadı”** ya ‘nî hâşıl eylemedi (Sûdî 1249: 104),
- ‘abîdinüñ **“kulağına halka geçürmek”** tâ kim rehîlerden mümtâz ola (Sûdî 1249: 96),
- “kara gönüllü”** bî-raḫm dimekdür (Sûdî 1288a: 416),
- “kışa elli”** ma ‘nâsına murâd âciz vü zebûndur (Sûdî 1288a: 158),
- “üzdi köstegi”³⁸** açma maḳâmında (Sûdî 1249: 424),
- “gönül tutucu”** ya ‘nî i‘zâz ü ikrâmla (Sûdî 1288a: 379),
- “toprak gözine”** murâd aña ‘adâvet ve buğz göziyle bakmaḳdur (Sûdî 1249: 495),
- “kulaḳ ovmaḳ”** murâd te‘dîb ve tenbîhdür (Sûdî 1288a: 165),

“çelik bâzûlî” kemâl-i kuvvetden kinâyettür (Sûdî 1249: 150).

“at şalup bırakmak” olmaz zîrâ olur ki kişi **“kalkanın bırakıp kaçmak”** gerek maksûdu'l- hâd ve zındıktan ihtirâzdur (Sûdî 1288a: 32),

“kılıca el iletmek” ya 'nî **“el şunmak”** hayf ve peşîmânlık (Sûdî 1249: 383),

“eli arkasını dişine ildir” hâşılı ol hâleti eylemek hayflanup ve peşîmân olup el arkasını dişine ildir (Sûdî 1249: 383),

“eli arkasını çiyneye” 'adâvet ü hasedinden, hâşılı sen cânânla şafâda ol ve o 'adû hased âtesine **“yanup kül olsun”** (Sûdî 1249: 383),

“elini gögsine kodı” ta 'zîmen niteki âdetdür (Sûdî 1288a: 130).

“el qarşamak” hvânende vü gûyende sâz yanınca el uşûlini tutarlar (Sûdî, 1249: 223).

Sonuç

Sûdî'nin 16. yüzyılda kaleme aldığı, Sâdî'nin Gülistân ve Bostân isimli eserlerine yazdığı şerhlerde Türkçe deyimlerin anlamlarını açıklaması, Türkçe sözcük varlığına bir katkı sağlaması bu şerhlerin önemini bir kez daha artırmaktadır. Türk Edebiyatı sahasında deyimlerin anlamları verilerek hazırlanan eserler daha çok 19.yüzyıldan itibaren görülmeye başlanmıştır. 16. yüzyılda Sûdî'nin Gülistân ve Bostân şerhlerinde, deyimlerin anlamlarının yanı sıra, onların kullanılış şekilleri, deyimleri meydana getiren isim ve fiil soylu sözcüklerin çekimlenmiş hâlleri, deyimlerin yargılı ve yargsız anlatım biçimleri de yer almıştır.

Sûdî, Gülistân ve Bostân şerhlerinde, 16. yüzyılda günlük yaşamda ve siyasi hayatta hangi deyimlerin kullanıldığını gözler önüne sermektedir. Şarihin bu iki eserinde tespit edilen deyimlerin günümüzde nasıl bir anlam ve yapı değişikliklerine uğradığı görülmektedir. Sûdî Efendi'nin eserlerinde bazı deyimlerin anlamlarını vermesi, bu dönemde yazılan edebî eserlerin anlaşılmasına da katkı sağlayacaktır.

Açıklamalar

- 1 Vecihe Hatiboğluna göre, “tâbir” sözcüğü “deyim” kelimesini karşılamamaktadır. Çünkü tâbir kelimesinin, eski metinlerde tek kelime için kullanılan bir sözcük olduğunu, deyim ise en az iki kelime olması gerektiğini ifade etmektedir (Hatiboğlu 1972: 194). Günümüzde deyimler üzerine yapılan araştırmalarda iki kelimedenden oluşan deyimlere de “tâbir” ifadesini kullananlar bulunmaktadır (Elçin 1992: 354).
- 2 Bu deyim, Sûdî'nin Gülîstân şerhinde “*meymûn 'ışıklı ma'nâsında isti'mâl iderler.*” cümlesinde yer almaktadır (Sûdî 1249: 342).
- 3 “Torş-rûy vaşf-ı terkîbidür ekşi yüzli dimekdür.” (Sûdî 1288a: 314). Metinde şarih bu deyim sîfat tamlaması olduğunu ifade etmiştir.
- 4 “Teng-dest vaşf-ı terkîbidür tar elli 'Arab şıfuru'l-yed dir, 'Acem tehi-dest ve teng-dest dir müflise.” (Sûdî 1288a: 390). Metinde şarih bu deyim sîfat tamlaması olduğunu ifade etmiştir.
- 5 Bu yazıda “*” işareti konan Farsça-Türkçe ortak deyimler, bu alanda yapılan çalışmalarda tespit edilememiştir (Tokmak 2001, Olgun 1972).
- 6 Naci Tokmak'ın eserinde bu deyim Farsçası “سر کس گنج رفتن” şeklinde yer almaktadır (Tokmak 2001: 29).
- 7 Bu deyim Muallim Naci'nin Sanihatü'l-Arab adlı eserinde bulunmamaktadır (Naci 2002), Ahmed Bâdî Efendi'nin eserinde anlamı verilmeden, bir örnek beyitle yer almaktadır (Bezzadeoğlu, Gürgendereli & Günay 2004: 1).
- 8 Siyaset ile ilgili olan bu deyim, Mehmet Zeki Pakalın'ın Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğünde yer almamaktadır (Pakalın 1993). Divan Edebiyatında atasözleri ve deyimleri ile ilgili yayınlanan eserlerde (Bezzadeoğlu, Gürgendereli, Günay 2004); (Tanyeri 1999), okçuluk terimleri ile ilgili yayınlanan makalelerde (Köksal 2001); (Aksoyak 1995), de bu deyim yer almamaktadır.
- 9 Düşü azmak: Uyurken atmış akmak (Saraçbaşı M. 2010: 401); Deyimin yer aldığı iki beyti E. Kemal Eyüboğlu aktarmaktadır. “Düşmişem vesvese-i vuslatına dünyâda / Bâri azdırsa düşümde beni şeytan-zâde.” (Sürûri); “Sakın ammâ ki muabbirlikden / Düşü azmışlar ile birlikte” (Sünbülzâde Vehbî) (Eyüpoğlu 1975: 153). Osman Baki Yey, Sünbülzâde Vehbî'nin beytini aynı maddede aktarmaktadır.

- 10 Bu deyim Hatice İçel'in "Necatî Beg Divanı'ndaki Deyimler adlı makalesinde "ekşi yüz" şeklinde ve "bir insanın istenmediğini, bir işten hoşlanılmadığını anlatan yüz" anlamında yer almaktadır (İçel 2004: 203).
- 11 Buna benzer deyim "gözünü toprak doyursun" şeklindedir. "Nedenli mal mülk edinse gözü doymuyor; ancak ölürse doyar." (Aksoy 1994: 822).
- 12 El tutmak: Bir iş vakit almak, uzun sürmek (Saraçbaşı M. 2010: 417).
- 13 Nefes çekmek: 1) sigara veya başka bir şeyin dumanını içine çekmek: "Ramazan sigarasının izmaritinden birkaç nefes çekti." -Ç. Altan. 2) esrar içmek. (Türk Dil Kurumu 2017).
- 14 Bu deyim günümüzde "Herkesi duyurmak açıkça bildirmek" manasındadır (Parlatır 2013: 248).
- 15 Günümüzde bu deyim "Davranışları ölçülü, olgun (kimse), vakur, ciddi." anlamında kullanılmaktadır (Saraçbaşı M. 2010: 39).
- 16 Ayağa düşmek: Bir iş yetkisi olmayan kişilerin düşüncelerine, önerilerine göre yürütülür duruma gelmek (Saraçbaşı M. 2010: 141). Edirneli Bâdî Efendi, bu deyim "Ayağına düştü." şeklinde Hâkânî, Yakînî, Vuslatî, Hevâyâ-i Kubûrizâde, Belîğ'den örnek şiiirler ile aktarır. (Beyzadeoğlu, Gürgendereli, Günay 2004: 26); M. Nejat Sefercioğlu, Helâkî Divanında bu deyim olduğunu bildirmektedir (Sefercioğlu 2010: 169); Hasan Kaya, bu deyim Emrî Divanı'nda olduğunu belirtir "yalvar yalvar olmak; ayağına kapanmak" manasına geldiğini söyler (Kaya 2011: 73).
- 17 Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler sözlüğünde, bu deyime benzer Gaziantep ağzında yaşayan "El ucuyla vermek" ve El ucuyla yapmak" deyimleri bulunmaktadır (Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler: Bölge Ağızlarında*, 2009: 306), (Kaçalın 2016: 318).
- 18 Günümüzde bu deyime mana olarak benzeyen "geceyi ayakta geçirmek" deyimini (Saraçbaşı M. 2010: 485). ile "geceyi gündüz etmek" deyimleri kullanılmaktadır (Saraçbaşı & Minnetoğlu 2002: 303).
- 19 M. Ertuğrul Saraçbaşı, bu deyim "Kan dökmekten çekinmeyen, bunu hırsıyla yapan." manasına geldiğini dile getirmektedir. Örnek olarak da Abdülhak Hamit Tarhan'ın bir cümlesini ve divan şairi Hayretî'nin bir beytini aktarmaktadır: "Hak yiyen insan kan içen insandan menhustur." (Abdülhak Hamit Tarhan) Bu cümlede deyim anlamı M. Ertuğrul Saraçbaşı'nın verdiği anlama uygundur. "İçdüğüm kandur şarâb-ı lâ'l-ı

- cânândan cüdâ / Yidüğüm gamdur müdâm ol mîve-i cândan cüdâ” (Hayretî, Divan) Burada M. Ertuğrul’un verdiği anlam Hayretî’nin beytindeki anlamı karşılamamaktadır (Saraçbaşı M. 2010: 719). Sûdî Efendi’nin deyim için verdiği anlam daha uygun düşmektedir.
- 20 Metin Yurtbaşı, bu deyime Sûdî Efendi’nin aktardığından farklı anlamlar vermektedir. 1. Adam öldüren kişi, korku, heyecan gibi sebeplerle olay yerinden dizinin bağı çözülüp kaçamamak; donup kalmak, şok geçirmek. 2. Kan görünce bayılmak (Yurtbaşı 2012: 356). Bu anlamları dışında M. Ertuğrul Saraçbaşı “ansızın ölmek manasının da olduğunu dile getirmektedir (Saraçbaşı M. 2010: 720). M. Nejat Sefercioğlu, bu deyimini geçtiği bir beyti Helâkî Divan’ından aktarmaktadır. “Kan tutupdur gözlerin kan itdügiyçün bî-günâh / Gerçi bîmar anlayup anı bu kâfer bağlamış.” (G / 69-2. 109) M. Nejat Sefercioğlu, deyimini anlamını Aksoy ve Parlatır’dan “adam öldüren kimse, şok geçirmek; kan görünce bayılmak; ansızın ölmek” şeklinde aktarmıştır (Sefercioğlu 2010: 187).
- 21 Günümüzde bu deyimini anlamı sözlüklerde şu şekilde geçmektedir: 1. Güvenmek, inanmak, umut bağlamak; 2. (Esk) Kalkışmak, karar vermek, kendini vermek; 3. Bir tarikata girmek, ikrara vermek (Saraçbaşı M. 2010: 196 - 197); Bir kimsenin yardım ve desteğine ihtiyaç olmak, birine inanmak ve güvenmek (Parlatır, *Deyimler* 2013: 169); Kendisine yardımcı olacağına inanıp bir kimseye ya da bir şeye güvenmek (Aksoy 1994: 631); Kendisine yardımcı olacağına inanıp bir kimseye ya da bir şeye aşırı bir beklentiyle güvenmek (Akyaçın 2012: 140); Bu deyim Edirneli Bâdî Efendi’nin eserinde Bağdadlı Ruhi ve Belîğ’in gazellerinden beyitler aktarılarak yer almıştır (Bezzadeoğlu, Gürgendereli, Günay 2004: 41).
- 22 Günümüzde bu deyim; karışmak, bir işin yapılmasına yardım etmek (Saraçbaşı M. 2010: 415); (Bir işe) yapılmasına yardım etmek (Aksoy 1994: 763); 1. Bir işe karışmak müdahale etmek. 2. Bir işin yapılmasına yardım etmek, katkıda bulunmak (Parlatır 2013: 348); yapmakta olan bir işe karışmak; araya girmek; yapılmasına yardım etmek, katkıda bulunmak (Yurtbaşı 2012: 291) manasında kullanılmaktadır.
- 23 Günümüzde bu deyim; bir iş vakit almak, uzun sürmek manasındadır (Saraçbaşı M. 2010: 417).
- 24 Günümüzde bu deyim “el vurmak” şeklindedir. Bu deyim; 1. Birini çağırarak ya da alkışlamak için ellerini birbirine vurmak. 2. Elle dokunmak. 3. (Esk.) saldırmak (Saraçbaşı M. 2010: 417) manalarında. Bazı

- deyim sözlüklerinde deyim olumsuz şekli bulunmaktadır. “el vurma- mak” dokunmamak; savsaklamak; bir işi yapmaya başlamamak, yanaş- mamak manasındadır (Yurtbaş 2012: 291).
- 25 Bu deyim günümüzdeki olumlu şekli, farklı anlamda kullanılmaktadır. “Ayağımı kaldırmak” hızla yürümek (Saraçbaşı M. 2010: 144).
- 26 Bu deyim benzer bir deyim “eli uzun” deyimidir. Fırsat buldukça ötebe- ri aşırın, hırsız anlamındadır (Saraçbaşı M. 2010: 427).
- 27 Benzer deyim “kulak tıkamak” (Saraçbaşı M. 2010: 818)
- 28 Benzer deyim “başı göğe ermek” (Saraçbaşı M. 2010: 179); (Parlatır, *Deyimler* 2013: 153).
- 29 Benzer deyim “ekmeğini eline almak” geçimini sağlayacak, ailesini ge- çindirecek bir işte çalışmaya başlamak (Parlatır, *Deyimler* 2013: 331).
- 30 Benzer deyim “tuz biber ekmek” (Saraçbaşı M. 2010: 1131).
- 31 Benzer deyim “kulağını bükmek” (Saraçbaşı M. 2010: 817); Bu deyim, Edirneli Bâdi Efendi’nin eserinde Fevrî, Hâzık, Bağdatlı Rûhî’nin divan- larından üç şiir örneğiyle yer almaktadır (Bezzadeoğlu, Gürgendereli, Günay 2004: 159).
- 32 Günümüzde bu deyim “ödlek” şeklinde tek kelime halinde yaşamaktadır (Parlatır vd. 1998: 1716).
- 33 Bu deyim günümüzde “Baş çekmek” şeklindedir. 1. Ön ayak olmak, ön- cülük etmek, ilk adımı atmak. 2. Halayın başında yer alıp oyunu idare etmek (Saraçbaşı M. 2010: 174); (Aksoy 1994: 617); (Parlatır 2013: 163) M. Nejat Sefercioğlu, bu deyim “baş kaldırmak, itaat etmemek, âsilik etmek, mütevâzî olmamak” anlamında açıklamıştır (Sefercioğlu 2010: 170).
- 34 Bu deyim günümüz sözlüklerinde “Yüzünü buruşturmak” şeklinde yer almaktadır. Yüzüne hoşnutsuzluk ya da öfke gösteren bir ifade vermek (Saraçbaşı M. 2010: 1249).
- 35 “Baş koymak” bir şey uğruna kendini feda etmek, ölümü bile göze almak (Saraçbaşı M. 2010: 175); (Parlatır 2013: 163); (Aksoy 1994: 627); M. Nejat Sefercioğlu bu deyim anlamını “güvenmek, çekinmeden başını ve canını teslim etmek, hürmet göstermek, itaat etmek.” şeklinde belirt- miştir (Sefercioğlu 2010: 172).
- 36 Nejat Sefercioğlu, bu deyim benzeri olan “Şarap dökmek” şeklini

- “kanlı gözyaşları dökmek, çok acı ve ızdırap çekmekten dolayı çok ağlamak” anlamında Helâkî Divanından aktarmıştır (Sefercioğlu 2010: 164).
- 37 Deyimler ile ilgili sözlüklerde bu deyim benzer maymun iştahlı deyimini aktarılmaktadır. Metin Yurtbaş, bu deyim anlamını, “Hevesi çabuk geçen, bugün bunu yarın ötekini beğenen” (Yurtbaş 2012: 390) ve Ömer Asım Aksoy, “Sevgi ve eğiliminde kararlılık bulunmayan, bugün şunu yarın ötekini beğenen” (Aksoy 1994: 963) anlamında olduğunu ifade etmişlerdir.
- 38 Bu deyim, Edirneli Bâdî Efendi'nin eserinde “kösteği kırdı” şeklinde, şiir örneği olmadan yer almaktadır (Beyzadeoğlu, Gürgendereli, Günay 2004: 158).

Kaynaklar

- Aksan, Doğan (2014). *Anadilimizin Söz Denizinde*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Aksoy, Ömer Asım (1994). *Atasözleri ve Deyimleri Sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp Kitapevi.
- Aksoy, Ömer Asım (2009). *Atasözleri ve Deyimler: Bölge Ağızlarında*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Aksoyak, İsmail Hakkı (1995). “Divan Şiirinde Okçuluk Terimleri”. *Türklük Bilimi Araştırmaları* (1): 81-94.
- Akyalçın, Necmi (2012). *Türkçemizin Anlamsal Zenginlikleri Deyimlerimiz*. Ankara: Ertem Matbaası.
- Bayram, Ali Kaya (2011). “Atasözleri ve Deyimlerin Divân Şiirinde Kullanımı ile Divânların Bu Söz Varlıklarımız Bakımından Önemi”. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 6: 11-54.
- Beyzadeoğlu, Süreyya Ali, Müberra Gürgendereli & Fatih Günay (2004). *Edirneli Bâdî Efendi Armağan Divan Şiirinde Atasözleri ve Deyimler*. Haz. Şinasi Tekin & Gönül Alpay Tekin. Harvard : Harvard Üniversitesi.
- Elçin, Şükrü (1992). “Deyim”. *Türk Dünyası El Kitabı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay. C. III. 354.
- Eyüpoğlu, E. Kemal (1975). *Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler*. İstanbul: Doğan Kardeş Matbaacılık.
- Hatiboğlu, Vecihe (1972). *Türkçenin Sözdizimi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- İçel, Hatice (2004). “Necatî Beg Divanı'ndaki Deyimler”. *TÜBAR* 15: 175-230.
- Kaçalın, Mustafa (Haz.). (2016). *Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.

- Kaya, Hasan (2011). "Emrî Divanı'nda Deyimler". *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* VI: 55-130.
- Köksal, M. Fatih (2001). "Divan Şiirinde Okçuluk Terimleri'ne Ekler". *TÜBİAR* X: 234-253.
- Kurnaz, Cemal (1996). *Hayâlî Bey Dîvânı'nın Tablîli*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yay.
- Bahattin, Mehmet (1920). *Yeni Türkçe Lugat*. İstanbul: Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası.
- Naci, Muallim (2002). *Arap Edebiyatında Deyimler ve Atasözleri*. Haz. Ö. H. Özalp. İstanbul: Yeni zamanlar Yay.
- Okatan, Halil İbrahim (2013). "Sûdî'nin Bostan Şerhinde Uygulanan Şerh Yöntemi ve Eleştirisi". *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 8/9. Ankara. http://www.turkishstudies.net/Makaleler/271120625_115OkatanHalil%C4%B0brahim-1933-1968.pdf (Erişim tarihi: 26.04.2016).
- Olgun, İbrahim (1972). "Farsça ve Türkçe Atasözleri ve Deyimler Üzerine". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* (20): 153 - 172.
- Pakalın, Mehmet Zeki (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri Sözlüğü*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yay.
- Parlatır, İsmail (2013). *Deyimler*. Ankara: Yargı Yay.
- Poyraz, Yakup & Ayhan Tergip (2010). "18. Yüzyıl Divân Şairlerinden Hâkim'in Şiirlerinde Atasözleri, Deyimler ve Halk Söyleyişleri". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi. Klasik Türk Edebiyatının Kaynakları Özel Sayısı III*: 15.
- Saraçbaşı, Ertuğrul (2010), *Örnekleriyle Büyük Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Saraçbaşı, Ertuğrul & İbrahim Minnetoğlu (2002). *Türkçe Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.
- Sefercioğlu, Mustafa (2010). "Helâkî Divanı'nda Türkçe Deyimler". *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* IV: 155 - 202.
- Sinan, Ahmet Turan (2008). "Deyim Kavramı Üzerine Notlar". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. XVIII (2): 91 - 98.
- Sûdî. (1249). *Şerh-i Gülistân*. İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Sûdî (1288). *Şerh-i Bostân*. C. I-II. İstanbul: Matbaatü'l- Âmire.
- Şahin, Hatice (2009). "Kaşgarlı'dan Günümüze Organ İsimleriyle Kurulmuş Deyimler". *Turkish Studies* IV/III: 2020-2036.
- Önler, Zafer (1999). "Kutadgu Bilig'de Yer Alan Deyimler". *Türk Dilleri Araştırmaları* IX: 119-186.
- Tanyeri, Ali (1999). *Örnekleriyle Divan Şiirinde Deyimler*. Ankara: Akçağ Yay.
- Tekin, Talat (1998). *Orhun Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. İstanbul: Simurg Yay.

- Tokay, Yaşar (2016). “Kitâbu Gülîstân Bî't- Türki'de Geçen Deyimler Üzerine Kavramsal Bir Tasnif Denemesi I.”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* VII/IV: 1561-1592.
- Tokmak, Naci (2001). *Telaffuzlu Türkçe - Farsça Ortak Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: Simurg Yay.
- Türk Dil Kurumu. (2017). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_atasozleri&carama=kelime&guid=TDK.GTS.59007ca8a767d9.29464915 (Erişim tarihi: 26.04.2016).
- Yey, O. (t.y.). *Atasözleri ve Deyimleri Dilekler İlençler Temsili Fıkralar İstihşat ve İstidlalleri*. C. II.
- Yurtbaş, Metin (2012). *Sınıflandırılmış Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: Özdemir Yay.
- Yılmaz, Osman Baki (2008). *16. Yüzyıl Şârihlerinden Sûdî-i Bosnevî ve Şerh-i Gülîstân'ı (İnceleme-Tenkitletli Metin)*. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.

Turkish İdioms in Sharh of Gulistan and Bostan of Sûdî*

Fatih Yerdemir**

Abstract

While Bosnian Sûdî Efendi, who lived in 16th century was commenting of the works, Gulistân and Bostân of Sadi, who was one of the most important poets of Iran, used frequently the idioms of the Turkish saying assets. It is seen that some idioms, which are also included in Turkish's first written works, take place in these two works of Sudi. Some of the statements of these two Sûdî'n Turkish vocabulary identified in the commentary of the meanings given by the commentators. In our study, it was tried to find out the idioms that Sûdî Efendi explains the meanings in these two papers and to examine the structural and semantic features of the mentioned idioms.

Keywords

Sudi, Sharh of Gulistan , Sharh of Bostan, Sharh, Turkish idiom.

* Date of Arrival: 19 June 2017 – Date of Acceptance: 31 October 2017

You can refer to this article as follows:

Yerdemir, Fatih (2019). "Sûdî'nin Gülistân ve Bostân Şerhlerinde Türkçe Deyimler". *bilig – Journal of Social Sciences of the Turkic World* 90: 191-214.

** Dr., Gazi University, TOMER – Ankara/Turkey
ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0002-3147-5012>
fatihyerdemir@hotmail.com

Турецкие фразеологизмы в толковании Ахмеда Суди Босневи к поэмам «Гулистан» и «Бостан»*

Фатих Ердемир**

Аннотация

Во времена Ахмеда Суди Босневи, жившего в 16 веке и составившего комментарии к поэмам «Гулистан» и «Бостан» одного из важнейших персидских поэтов Саади, использование тюркских фразеологизмов (идиом) было частым явлением. Некоторые идиомы, которые также включены в первые письменные памятники турецкого языка, встречаются в этих двух произведениях Суди. Значения некоторых идиом турецкого языка, присутствующие в этих комментариях Суди Эфенди к поэмам «Гулистан» и «Бостан», были даны самим комментатором. В данном исследовании сделана попытка выявить идиомы, которые объясняет Суди Эфенди, и изучаются структурные и семантические особенности упомянутых идиом.

Ключевые слова

Суди Босневи, Шерх-и Гюлистан, Шерх-и Бостан, шерх (толкование), турецкая идиома.

* Поступило в редакцию: 19 июня 2017 г. – Принято в номер: 31 октября 2017 г.

Ссылка на статью:

Yerdemir, Fatih (2019). "Sûdi'nin Gülistân ve Bostân Şerhlerinde Türkçe Deyimler". *bilig – Журнал Гуманитарных Наук Тюркского Мира* 90: 191-214.

** Д-р, Университет Гази, TOMER – Анкара / Турция

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3147-5012>

fatihyerdemir@hotmail.com